

Северинюк Валентин Матвійович*Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)**<https://orcid.org/0000-0003-2861-1279>**e-mail: severyniuk@ukr.net*

Северинюк В.М. Чеслав Мілош: Істина є гігієною мови. Реценція на книгу: *Горбатенко В.П.* «Чеслав Мілош: «Більше за одне життя». Київ: Центр історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 336 с.

«Парламентське видавництво» випустило книгу Володимира Горбатенка «Чеслав Мілош: «Більше за одне життя»» (Київ, 2022. — 336 с.). Вона вийшла у серії «Політичні портрети», що заснована у 2018 році Центром історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Уже ця обставина створює попереднє уявлення про книгу як про серйозне наукове дослідження. А подальше предметне знайомство читача з її змістом повністю підтверджує таке припущення. Зрозуміло, що інтелектуальна вагомість будь-якої книги залежить не лише від того, кому або чому вона присвячена і ще меншою мірою — від її, так би мовити, зовнішньої «супровідної атрибутики». Творчуй суспільну цінність видання визначають передовсім талант і майстерність автора — у цьому ще раз переконаєшся, прочитавши книгу «Чеслав Мілош»: «Більше за одне життя».

У колах науковців-гуманитаріїв, зокрема політологів і правників, ім'я українського ученого Володимира Горбатенка давно й дуже добре відоме. А для ширшого кола читачів варто сказати, що це — доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, автор більше 300 різнопланових наукових праць. А ще В. Горбатенко — людина, обдарована літературним талантом. Його письменницький хист засвідчують надзвичайно цікаві художні оповіді, опубліковані в газетних виданнях, а про здібності літературного критика, біографа-есеїста говорять нариси, що були неодноразово представлені на сторінках літературно-мистецького часопису «Літературна Україна» та газети «Слово Просвіти» за 2018–2020 рр. Героями таких публікацій стали Хорхе Луїс Борхес, Франсуаза Саган, Федеріко Гарсія Лорка

і власне — Чеслав Мілош. І ось тепер перед нами — повноцінне монографічне дослідження, присвячене видатному польському поету, есеїсту, перекладачеві, політичному мислителю, лауреату Нобелівської премії з літератури за 1980 рік — Чеславу Мілошу. Хоча постать і творчість Ч. Мілоша раніше вже ставали об'єктом уваги багатьох вітчизняних літературознавців, поетів, перекладачів, книга В. Горбатенка в українському культурологічному та науковому дискурсі є першим виданням подібного змісту й обсягу.

Автор так сформулював мету своєї праці: «З'ясування на основі осмислення творчості Ч. Мілоша ролі творчої особистості в історії та її відповідальності за висловлені ідеї; обґрунтування важливості мовного питання для національного розвитку й самореалізації людини; виявлення чинників і наслідків тоталітарного панування на східноєвропейському просторі; привернення уваги до гострополітичних і соціальних проблем історичного й сучасного розвитку; з'ясування потреб і перспектив формування майбутнього співжиття людини і людства» (с. 11–12). Те, що книга не буде скучною, відчуваєш одразу, вчитавшись у метафорику назв розділів (усього їх 8), у яких уплетені деякі фрази й думки Мілоша: «доля і шлях вигнанця», «пристрасна гонитва за дійсністю», «від тлінної слави до незбагненого світла», «спостереження і роздуми пілігрима», «до прийдешнього світу» тощо.

Дослідження В. Горбатенка вражає своєю скрупульозністю й достовірністю та водночас легкістю (публіцистичністю), з якою описані подробиці біографії Ч. Мілоша, що містять факти його особистого й громадського життя, історії спілкування та листування з друзями, іншими письменниками, літературними критиками, громадсько-політичними діячами Польщі і світу, науковцями, а незадовго до смерті — з папою Іоаном Павлом II. У книзі цитовано багато віршів різних періодів творчості поета в українських перекладах Н. Білоцерківець, Д. Павличка, Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко, Б. Матіяш, Н. Сидяченко та ін. Деякі твори подані в перекладі самого В. Горбатенка. Досконало володіючи методикою наукового аналізу та простежуючи час і обставини появи тих чи інших творів Ч. Мілоша, автор вдається до їх критичного осмислення щодо основної тематики й проблематики, порівнює смисли, сюжетні лінії, встановлює зв'язки між змістом різнопланових (поетичних, прозових, літературно-критичних, філософських, політичних) праць поета з історичними подіями та глобальними проблемами людства, на які Ч. Мілош завжди гостро відгукувався.

Книга В. Горбатенка «Чеслав Мілош: «Більше за одне життя»» містить багато фотографічних ілюстрацій; список джерел, використаних під час її написання, налічує понад 180 назв, а іменний покажчик — понад 340 прізвищ.

Отож спробуємо разом із автором усвідомити масштаб особистості

Ч. Мілоша, як про нього висловився інший Нобелівський лауреат — Й. Бродський — «одного із великих поетів нашого часу, якщо не найбільшого» (с. 46).

Людські долі не бувають легкими, кожна — це драма. А для людини духовно творчої, поета — мабуть, подвійна. У поета дві долі: його біографія і його творчість. У житті Ч. Мілоша ця двоєдиність проступає з усією очевидністю. Він народився 1911 р. і довгий час проживав у Литві, яка тоді входила до складу Російської імперії, потім — у Польщі, у Франції, працював дипломатом і викладачем університету в США, зрештою у 1993 р. повернувся до Кракова, де й знайшов свій останній земний притулок до дня смерті у 2004 р. Здається, нічого особливого... Але вражає інше: в усіх обставинах свого життя (дві світові війни, німецька й радянська окупація, поневіряння по закордонню, іноді нерозуміння з боку своїх та неприйняття чужими) Ч. Мілош залишався відданим своєму національному походженню і своїй рідній — польській — мові. «Вперто триматися своєї мови!» — цим правилом він незмінно керувався за будь-яких обставин (с. 31). Навіть проживши в США понад 30 років, свої літературні твори писав лише польською мовою. Вимушена еміграція ще більше посилила його переконаність у тому, що «навіть якщо й не вдасться дочекатися, що писання польською мовою буде визнане рівноправним і культурно вартісним на Заході, слід триматися цього, бо тільки так можна набути людськості, вийти поза задані національною історією рівень і межі» (с. 163). Відстоювання пріоритетів рідної мови було для Ч. Мілоша не тільки даниною національній культурі, але й «єдино можливим способом сотворіння самого себе» у пошуках «найбільш місткої форми індивідуального слововираження» (с. 178). Як великий майстер слова, Ч. Мілош намагався максимально розкрити можливості польської мови, у яку був безмежно закоханий, і з цією метою об'єктами його експериментів ставали різні літературні жанри (усі вони охарактеризовані в дослідженні В. Горбатенка): римовані й неримовані вірші, поетичний трактат, антологія, філософські есе, ритмічна проза, інтелектуальний щоденник, автобіографічні спомини, політичний роман, зібрання коротких есе у формі абетки («Абетка Мілоша», 1997; «Інша Абетка», 1998), поетична стилізація під мову Біблії, переклад з авторським коментарем.

Позиція гідна поваги й наслідування! Історія неодноразово підтверджувала, що по-справжньому глибоке слово рано чи пізно, але буде почуте й оцінене, якою б іноді невтішною та зневаженою не була доля митця на гіркому шляху вигнання із власної країни, як те було із Овідієм, Данте, Міцкевичем та ін. До переліку таких імен у книзі (с. 40–41) варто б додати й ім'я нашого Тараса Шевченка, бо ж і його було вигнано із рідного краю — України — та заграбовано у «незамкненій тюрмі» десятилітньої солдатчини, аби там умерло його слово. Та воно вижило! Навіть в умовах найтяжчих поневірянь поет не полишив писати вірші українською мовою,

а повернувшись із заслання, у 1860 р. сказав: «...Орю / Свій переліг — убогу ниву! Та сію слово. Добрі жнива / Колись то будуть».

Понад 40-річна еміграція лише зміцнила потребу Ч. Мілоша дотримуватися мови свого дитинства та юності — польської мови віленської довоєнної інтелігенції — це дало йому «перевагу над Заходом, змогу перемагати там, де інші програвали» (с. 232). Рідна мова для поета була засобом збереження історичної пам'яті, що допомагала йому долати життєві труднощі, а також стала твердим підмурком його громадянськості і того, що «в тебе ніхто відняти не годен — як ритм твого дихання, серцебиття і кровоплину, і під цим оглядом кожен поет — сам собі вітчизна» (вислів О. Забужко, с. 232).

Питання мови у Ч. Мілоша переходить у проблему свідомості й мислення: людина або готова і здатна відстоювати свої переконання або поступається ними, зраджує. Видатним твором стала книга поета «Поневолений розум» (1953), що підняла її автора «до рівня морального авторитета своєї епохи» (с. 109). Після нетривалого періоду співпраці з урядом повоєнної Польщі, який орієнтувався на Радянський Союз, Ч. Мілош емігрував до Франції, оскільки не зміг сприйняти комуністичної тоталітарної ідеології, хоча й симпатизував «лівим» ідеям. Він безжально, ризикуючи втратити колишніх колег і друзів (частково так і сталося), викрив психологічні механізми пристосування інтелектуальної (творчої) еліти до «аморальної комуністичної влади», «потрапляння східноєвропейської інтелігенції в абсолютну залежність від політичних і економічних правил «нової віри», тобто комуністичної доктрини» (с. 109). На думку німецького філософа й психолога К. Ясперса, книга «Поневолений розум» стала «глибоким дослідженням розщеплення людини на дві частини під впливом величезного ідеологічного тиску» (с. 128). Плазуючи перед «сильними світу цього», людина, митець зокрема, звільняє себе від відповідальності за власні вчинки, відтак знеособлюється, стає, на думку Ч. Мілоша, «суспільною мавпою» (с. 122). Це — тема, що ніколи не втрачає актуальності та виходить далеко за межі часопростору, про який писав Ч. Мілош. Вона стосується усіх суспільств як застереження перед загрозою «масового сп'яніння» від будь-якої ідеологічної омани.

Тоталітаризм «одним махом викидає на смітник залишки минулих епох» (с. 249). Узурпація влади означає не лише цензурування мови, а й зміну значення слів. Коли немає вибору, тоді брехня стає схожою на правду. Цю думку Ч. Мілоша стосовно радянського часу можна проілюструвати посиланням на відомий «моральний кодекс будівника комунізму», що свого часу був наведений в «Програмі КПРС» (1961). Зазначені в «кодексі» перший та передостанній «моральні принципи» містили положення про «відданість справі комунізму» та «непримиренність до ворогів комунізму» — а згадані вінших пунктах загальнолюдські поняття моралі

(добросо-вісність, чесність, взаємодопомога тощо) були немов «затиснуті» між цими двома ідеологічними полюсами, котрі, таким чином, поставали головними ознаками «справжньої моральності» по-радянськи. Іншими словами: в то-талітарній системі людська мораль не могла мати самостійного значення, якщо її не «узаконила» і не «огранила» політична ідеологія.

У «Зрадженому розумі» Ч. Мілош блискуче показав анатомію спотворення свідомості культурної верхівки суспільства в умовах суспільно-політичної несвободи, коли суспільство опановують ідейний монізм, одноманітність, страх, сліпа покора. У світовій культурі можна віднайти чимало прикладів духовного опору подібним явищам, коли поет, приміром, виголошує: «Служить бы рад, прислуживаться тошно!» (О. Грибоедов) або: «Восстал он против мнений света / Один, как прежде... и убит!» (М. Лермонтов) — та водночас багато митців, переживаючи внутрішні муки совісті, але під тиском тяжких обставин життя далеко не завжди спроможні до відкритої боротьби. І це — справжня драма (іноді — трагедія) особистості й суспільства. Тут знову не буде зайвим звернутися до творчості Т. Шевченка. За 110 років до появи «Поневоленого розуму», геній української літератури теж майстерно окреслив психологічний підтекст цієї суперечності. У поемі «Тризна» (1843) (це один з кількох російськомовних творів поета) наведено короткий, але дуже точний опис «розщеплення людини», митця. З одного боку, інтелігенція — це дійсно «царь ума», котрий розуміє «...на деле жизнь людей»; він прочитав «все черные страницы, / Все беззаконные дела» і, як уособлення освіченої культурної верхівки суспільства, керуючись почуттями громадянського обов'язку, прагне «...сохранить полет орлицы / И сердце чистой голубицы!» Однак зовнішні обставини: переслідування владою інакодумства, морально-психологічне приниження й пригнічення, матеріальна скрута, побутова невлаштованість тощо унеможливають для інтелігенції повноцінне незалежне існування, а отже у своїх відносинах із владою вона нерідко змушена «...Из-за куска на-сущной пищи / Глушцу могучему годить, / И мыслить, чувствовать и жить!.. / Вот драма страшная, святая!..» — з боєм виголошує Т. Шевченко. Доля героїв, здатних на відкритий спротив, — бути меншістю, як писав Василь Стус: «...горстка нас. Малесенька шопта...»

Принципова критика тоталітаризму становить один з основних аспектів творчості Ч. Мілоша — його В. Горбатенко розкриває в кількох розділах своєї книги. «Політичний письменник» Ч. Мілош постає переконаним носієм гуманітарного мислення, пропагандистом цінностей людського життя і духу, різким критиком «культу сили» як прояву зла, що міститься в людській природі, і якому необхідно протидіяти. Інтелектуали мусять відчувати свою особливу відповідальність за ідеї, які вони пропонують суспільству, — адже їх можуть використати політичні злочинці.

«Ніжні руки інтелектуалів плямуються кров'ю, коли вони виводять слово, що несе смерть...», а спрощену ідею під виглядом дешевого гасла з бруківки піднімає демагог (с. 72). (Відомо, як А. Гітлер захоплювався ідеями «надлюдини» Ф. Ніцше, котрий себе називав «творцем неприємних і жахливих істин». Цікаво, як би філософ поставився до фашистської диктатури, що скористалася його поглядами, якби дожив до неї?). Спочатку, зазначав Ч. Мілош, «фашистські програми були напрочуд скромними, коли йшлося про наміри, які можна було оцінити логічно. Вони апелювали до почуття, уяви. Маса упивалася дією як дією, героїзмом як героїзмом, силою як силою. Розкішню звільнення і руйнування. Звільнення для чого?»(с.72). Війна — це регрес цивілізації (с.97).

«Я заперечую право доктрини, — цитує Ч. Мілоша В. Горбатенко, — на виправдання злочинів, чинених в її ім'я» (с. 102). Поет говорить про здатність найзловісніших ідеологій маскуватися «під науку» і посиляється на існування кафедр «наукового комунізму» в СРСР (с. 303). Додамо, що те ж саме можна сказати про існування в гітлерівській Німеччині «расології», котра була покликана освятити «нордичну арійську расу» та геноцид «нечистих рас і народів». У цьому ж руслі лежать різні псевдонаукові концепції політичного «вождізму», привабливі з першого погляду та вкрай небезпечні по суті, бо мають на меті перетворення людей на безлику й безглузду масу, котра готова невігласа й злочинця піднести до ролі месії — тут дозволю собі таку риму: «В гущавині людській стає безгласним «я». / Є тільки «ми» — стихія непоборна! / І кличе нас умерти за вождя / Натхненна догмою горлянка горна».

Сьогодні в особі президента РФ путіна, бачимо «гідного» послідовника і гітлерівських так званих «істориків-народознавців», і радянських теоретиків-доктринерів, і сталінсько-імперського агресивного вождізму.

Як зауважує В. Горбатенко, Ч. Мілоша «в період його пізньої зрілості все більше приваблюють звичайні люди, які жили чи продовжували жити в один із ним час. Він сприймає життя як великий дар Божий і вважає, що головне для людини гідно ним розпорядитися — чим би людина не займалася й ким би вона не була на цій землі, вона мусить повсякчас берегти в собі найкращі прояви людського духу» (с. 203). Людина, на думку Ч. Мілоша, є водночас «окремим буттям» і «медіумом, яким керує не зна на нам ближче сила», тому правда про людину нагадує «мозаїку, складену з камінців різної вартості і барви» (с. 212). Поет намагався зрозуміти й пояснити природу «невідповідності між тілом і духом», «конфлікт між універсальним і індивідуальним», який вважав «ключовим для всього, що написав». І в результаті приходив до висновку: «Абсолютно нерозв'язна, жахлива проблема. Якщо вдуматись, там є все, вся загадка людської долі» (с. 225).

Для Ч. Мілоша, поняття людського є вищим від поняття ідеологічного. Бути людиною — «це більше, ніж бути комуністом, чи расистом, чи ліберальним демократом» (с. 81). Де б не була людина, вона завжди мусить віднайти в собі сили залишатися гідною свого перебування на землі, прагнути здійнятися над буденністю (с. 184). Щодо творчої особистості, то вона несе відповідальність за все нею сказане, письменник стає заручником надрукованого впродовж усього життя (с. 190). (Гарно про це каже українське прислів'я: «Сказаного не вернеш, написаного не зітреш»).

Питання цензури Ч. Мілош бачив як двоєдину проблему: з одного боку, не можна вітати застосування державної цензури до творів мистецтва, та з іншого, суспільство має рішучо засуджувати соціально небезпечні явища, застосовувати запобіжники проти розмивання в друкованих творах основ божих і людських законів, що покликані обмежувати прояви расизму, вбивств заради задоволення, порнографії, наркотиків, романтизацію злочинності, відродження тоталітарних ідей та інших (с. 156–157).

Митець застерігав літераторів-початківців від гордині, небезпеки «впасти в захоплення собою». Посилався на власну долю вигнання, коли довгі роки він писав, як йому здавалося, «намарне», однак саме ізоляція і самотність — «цей гіркий досвід мудреців» — зрештою привели його до світового визнання. Людині важко не піддатися хворобливим мріям про славу, але сама по собі слава — це ілюзія, небезпечна пастка для душі, «бо що людині з відомого імені, якщо ті, хто вимовляє це ім'я, не завжди знають, чому воно відоме. Такою, зрештою, є доля більшості пам'ятників у великих містах, що перетворилися на знаки, з яких випарувався зміст». Слава є марною для людини, порівняно з безкорисливою творчою енергією. Повсякчас дистанціюватися від слави й заслуг, залишаючись наодинці зі своєю совістю — ось головна заповідь творчої людини (с. 191, 192, 212). Безсумнівно, жертвність і самовідданість утворюють внутрішній імператив, що духовно єднає усіх видатних митців — знову згадаймо Шевченкове: «Не для людей, тієї слави, / Мережані та кучеряві / Оці вірші віршую я. / Для себе, братія моя!»

Ч. Мілош не задовольнявся роллю суто «політичного письменника». Його вабила метафізична філософія. Після переїзду на початку 1960-х років до США, у творах поета поселяються ідеальні сутності, такі як Бог, Краса, Смерть, Всесвіт (с. 143). У подальшому він все більше уваги приділяє релігійному осмисленню людини і світу, що особливо відчутно у збірках «Неосяжна земля» (1984) та «Метафізична пауза» (1989). Його думка наче «блукала серед різних релігій і нетривіальних спроб пізнання світобудови» (с. 193). Остання прижиттєва книга поета — «Другий простір», 2002 р., — синтезувала проблеми філософії, теології, культури, мистецтва.

Однак, пізнаючи мудрість різних учень і релігій, Ч. Мілош ніколи не був прихильником ані ідейно-політичного, ані церковного догматизму, тому вів гостру полеміку з ортодоксальною теологією, при цьому не заперечував визначальну роль християнства для європейської цивілізації (с. 157–158, 174–175) й сам перекладав біблійні тексти з давньоєврейської чи грецької на польську (с. 245). Неоднозначним було ставлення митця до католицької церкви. Він не підтримував поділ людей на віруючих і невіруючих, на католиків і не католиків, критикував «примітивне розуміння польської національної релігійності» з його формальним сприйняттям віросповідання та надмірною прихильністю до ритуалу — за цим, у розумінні Ч. Мілоша, стояла «польська звичаєвість», певна національна зарозумілість. Для нього ж самого ідеалом була «належність до людської спільноти, коли дієш у згоді і приязні з ближніми, маючи ту саму, що й вони, шкалу цінностей і відчуваючи емоційну близькість» (с. 287).

Обов'язок письменника у справі відродження нації він бачив у тому, щоб «називати речі своїми іменами, звільняючи минуле від вигадок і легенд», бо «істина є гігієною мови» (с. 248). Помітне місце в його творах займають екскурси в історію, передовсім Польщі й Литви, а також Росії та менше — України.

Ч. Мілош не вірив у можливу демократизацію Росії. Цю країну він вважав «незмінно агресивним географічним простором», осягнення якого «не піддається здоровому глуздові». Майбутнє Росії — стати скоріше «солженіцинською», ніж «сахаровською» (с. 267). Яке гірке пророцтво, що збувається на наших очах! Ч. Мілош добре знався на російській літературі, цінував російське поетичне слово, але його «лякала трагічна двоїстість російської національної ідеї» — «любов до всього живого уживається в російській людині з мовчазним підкоренням волі Божій, долі або державі, приводячи часом до найстрашніших і низьких вчинків, мотивованих нібито високою метою. Відмова від прав і свободи особистості в ім'я «спільного блага»...» (с. 258).

Ч. Мілош засуджував «месіанські галюцинації» Ф. Достоєвського, хронічну хворобу, що опанувала в XIX ст. не лише Росію, а й Польщу та деякі інші країни. Реакційність ідей Достоєвського полягала в тому, що він відводив «роль рятівника світу російському царизмові й православному російському народові» (с. 260, 262). Очевидно, що в сьогоденній війні Москви проти України проявляється саме реакційна недостоєвщина у формі маніакальних ідей «єдиного руского мира» по-путінськи — як висловився в 2018 р. один із кремлівських глашатаїв — В. Жириновський, — «граници которого мы ещё не обо-значили, мы только формируем его». Вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р. в Україну, криваві злочини «рашизму» на нашій землі — і є проявом такого «формирования».

Не підлягає сумніву патріотизм Ч. Мілоша, його любов до Польщі. Але принцип «істина — гігієна мови» змушував його говорити також і про «великодержавні ілюзії Польщі», про факти напівпрезирливого ставлення частини польської спільноти до литовців, білорусів, українців як до людей «другої категорії». Він радив полякам відмовитися від ідеї «великої Польщі» і змиритися «із втратою «далеких Кресів», якщо вони хочуть миру і спокою для своєї країни» (с. 284, 285). Його не полишав «сором за своє походження з родини, покоління якої жили з праці інших людей (і займалися колонізацією цих людей)...» (с. 94). Разом із цим, у збірці есе «Пошуки вітчизни» (1992), Ч. Мілош писав про «збагачення Польщі зразками культур інших народів. Так, польську літературу в ХХ ст. значно збагатили поляки, що походили зі східних теренів і були носіями культури відповідних суспільств (с. 205). Зокрема, йшлося про Ярослава Івашкевича, котрий народився на Вінниччині, закінчив Київський університет, а після переїзду в 1918 р. на історичну батьківщину популяризував класичну та нову українську літературу, перекладав на польську Т. Шевченка. Про Україну і українців Ч. Мілош згадував (тут ми спираємося тільки на текст книги В. Горбатенка), коли писав про польсько-українське протистояння у Львові 1918 р., великодержавні ілюзії Ю. Пілсудського (с. 219–221), про Львів 1939 р. (с. 211), про жертви фашизму в роки Другої світової війни (с. 179), про відсутність українського університету у Львові, коли Східна Галичина належала Польщі (с. 285), про «успішну співпрацю барокової культури» польського костюлу та українських православних церков (с. 306).

На думку Ч. Мілоша, в багатьох значеннях позитивною історико-політичною моделлю держави було Велике Князівство Литовське середини XIV — середини XVI століть — ця тема неодноразово звучала в його працях, цим він намагався засвідчити особистий внесок у добросусідські відносини між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною (с. 273). Могутнє політичне утворення (Литовсько-Руська держава) протрималося довгий час через те, що «не намагалося насадити свої звичаї васалам, навпаки, переймало їхні звичаї, а князівський двір, внаслідок одружень із руськими князівнами, вагався поміж давніми обрядами і Євангелієм, яке переписували київські монахи» (с. 270). Ч. Мілош критикував західноєвропейський егоїзм щодо народів Східної Європи, присвятивши цьому книгу «Родинна Європа» (1958). Саме на протигагу західноєвропейській моделі співжиття імперського типу поет говорив про історичну співдружність кількох народів у межах Великого Князівства Литовського з цінностями взаємної етнічної, мовної і релігійної толерантності як запоруки міцності й гармонійності співіснування (с. 139). Без перебільшення можна стверджувати, що й Ч. Мілош своєю творчістю доклався до теперішнього об'єднання Заходу та Сходу Європи в Європейському Союзі.

На завершення огляду дуже цікавої і змістовної книги Володимира Горбатенка «Чеслав Мілош: «Більше за одне життя»» процитуємо слова ще одного нашого великого поета – Івана Франка із вірша «Поете, тям, на шляху життьовому...»: «У маскарад життя іди без маски, / На торжище цинізмів і наруг / Виходь з ліхтарнею з старої казки: / В ній щезне тіло, появиться дух». Видатний польський поет Чеслав Мілош дійсно жив без маски і освічував ліхтарнею свого непересічного таланту шлях духовності і правди.

Северинюк Валентин Матвійович
доктор політичних наук, професор,
член Національної спілки письменників України